

Bozóki András

LÁTTÁK-E, HOGY JÖN?

A BESZÉLŐ vitája

és a nyolcvanas évek

– az Összkiadás tükrében

Benne éltünk a nyolcvanas években. Mit tudunk róla, mire emlészünk belőle? Már a hetvenes években Cseh Tamás és Bereményi Géza nyomán sejtettük, tudatták velünk, hogy a „nyolcvanas évek sapkát viselnek”. Velünk, akik '56 után születünk, ezek a dalok már akkor éreztették: az örökkévaló ságnak tetsző szelvények, a „konszolidációt hullámozó Balaton”, a kimerítveit idő nem tart örökké. Aki '56 után született, azt gondolhatta, nincs történelem. A történelem nem más, mint az élet pedáns tanítómestere, ránk pedig, későn jövőkre csupán az marad, hogy felüssük a történelemkönyveket, s levonjuk a tanulságokat. A hetvenes években nem történt semmi. Ebben az időben a „behúzott sapkával” közelgő nyolcvanas évtized félelmetes, titokzatos jövőként jelent meg, s szorongás kísérte jövetelét. A szorongás nemcsak abból táplálkozott, hogy valami megváltozhat, hanem paradox módon abból is: mi lesz, ha semmi sem változik? Mi lesz akkor, ha ilyen marad az életünk. „Csak tíz év múlva ne ez a dal legyen!” – gondoltuk sokan.

Mára a kommunista rendszer összeomlott. 1989 messzire világító fénye hirtelen visszamenőleg egészen más perspektívába állítja a nyolcvanas éveket, mint ahogy az a történelmi szereplők reflektált tudatában élt. Úgy tűnik, mintha az egész évtized egyetlen Nagy Készlődés lett volna a rendszerváltásra. Mintha mindenki „valami nagy-nagy tüzet” akart volna rakni. Mintha mindenki ott bomlasztotta volna a rendszert, ahol tudta. Pedig a Rendszer nem pusztán szorongásokból és absztrakt elvekből állt, hanem emberekből. Kívülről és belülről kényszerű és rezignált konszenzusa tartotta össze.

Mit tudunk ezekről a nyolcvanas évekről – a fagypontról? Ezek az évek Afganisztánnal kezdődtek és Lengyelországgal folytatódtak. „A lengyelek nem szeretnek dolgozni, csak sztrájkolni”, duruzsolta a csöndes kádári propaganda, meglehetősen eredményesen. A Nyugat fegyverkezett, a Kelet még inkább, s hazánk fölött néztek farkasszemet a Pershingek és az SS 20-asok. „Valóság nevű nagybátyánk” – aki a hatvanas években „elutazott” – ekkor váratlanul hazalátogatott. „Keletről jött diplomatának gondolni az ember”, pedig csak az URH-együttes énekeseként volt az, felismertem a körötte tekerő szubkultúrától. „Európa megszállottan vergődik”, és „mi azért jöttünk, hogy eltöröljük a hetvenes éveket” – kiáltották. „Agyamban kopasz cenzor ül, minden szavamra ezer fűl” – emlékeztettek. Mi volt a nyolcvanas évek első fele: URH, BEFÖT, FIJAK, JAK, SZETA, régi *Mozgó Világ*, Európa Kiadó, Dialógus, Inconnu, Szabadegyetem. És mindenekelőtt a szamizdat *Beszélő*.

1981. december 13-án a Jaruzelski-puccs véget vetett a lengyel „önkorlátozó forradalomnak”, föld alá kényszerítette a Szolidaritást, s egy új állapotot – szükségállapotot – vezetett be. A leszámolás látszólag a szokásos kelet-európai forgatókönyv szerint ment végbe, bár ezúttal elkerülték az idegen csapatok „behívását”. Noha a szükségállapot hírére – mint a kisebbik rosszra – nem kevesen fellelegeztek, a kelet-európai független értelmiségiek és szimpatizánsaik többsége újabb hideg zuhánnyként, a demokratikus kísérlet újabb súlyos vereségeként élte meg a lengyel fordulatot.

A magyar „másként gondolkodók” marginalizált csoportjának, a szamizdat *Beszélő* körül tömörülő, önmagát „demokratikus ellenzéknek” nevező értelmiségieknek is dönteniük kellett. El kellett határozniuk: megmaradjanak-e az 1977–81-es, elsősorban kulturális ellenzékiség magatartásmintáin, vagy mondanivalójuk politikai megfogalmazására törekedjenek. Amikor e cikkben a *Beszélő* jelentőségét próbálom értékelni, meg sem kíséreltem a lap 27 számának valamennyi fontos tanulmányát számba venni; ehelyett mindenekelőtt a fenti – a lap arculatát és a magyar ellenzék stratégiáját meghatározó – dilemmát, és a Kis János 1982-es írása nyomán kibontakozó vitát kíséreltem figyelemmel.

A korai éveket jellemző „kulturális ellenzékiség” alatt azt értem, hogy az ellenzék értelmiségiek ekkor még olyan szubkulturaként jelentek meg, amelyben különállásukat elsősorban életformájukkal, életvitelükkel igyekeztek megmutatni. Ez persze több volt a „bulizásoknál”, vagy az emberi jogok „kihívó gyakorlását” tanúsító eseti szolidaritási akcióknál, hiszen például a SZETA megszervezésével az ellenzék egy része konkrét, gyakorlati segítséget próbált nyújtani a rászorulóknak. Ezekben az

években azonban még az önmeghatározás, az identitásképzés és a helyzetértékelés dominált. Ennek formái voltak például a Kovács András által szerkesztett *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdatkötet, a Kornis Mihály által elindított *Napló*, vagy Bence György és Kis János könyve, *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Abban az értelemben azonban nem lehetett ellenzéknek tekinteni a „másként gondolkodókat”, hogy azok a fennálló hatalom politikai alternatíváját programatikusan fogalmazták volna meg. Erre először 1982. októberében, a *Beszélő* 5–6. számában került sor.

Jóllehet a *Beszélő* első száma már 1981 októberében – tehát a lengyel szükségállapot bevezetése előtt – megjelent, a lap indulásának és első számainak auráját a lengyelországi változások hatása és a puccs által kiváltott sokk határozta meg. Alighogy megjelent a lap, máris kétségessé vált, hogy lehet-e, érdemes-e csinálni. Voltak, akik '56 és '68 tapasztalatai alapján újabb reformellenes, konzervatív fordulatra, s új, hosszán elhúzódó restaurációs „jégkorszakra” számítottak.

Kis János nevezetes cikkében („Gondolatok a közeljövőről”, *Beszélő*, 3. szám) ezzel a vélekedéssel kívánt szembeszállni. „Arról szeretném meggyőzni barátaimat, hogy a párhuzam megtévesztő. Bármi lesz is a hetvenes évek közepén aktivizálódott ellenzéki csoportok sorsa, a status quo nem szilárdul meg.” E merésznek hangzó tételt Kis a térség országai gazdasági helyzetének rosszabbodásával támasztotta alá, kimutatván, hogy a visszaesésnek nem pusztán időleges okai vannak. A lengyel Szolidaritás végképp megtörte a „létező” szocializmus rendszereinek maradék legitimitását. Magyarországon ismét szóba került a „reform” (bár a szót hivatalos berkekben kezdetben nem ejtették ki), de nem egy átfogó gazdasági koncepcióváltás részeként, hanem a politikai túlélés mentőövéként. A rendszer legitimitása relativizálódott („nálunk még mindig jobb, mint Romániában”), és – ahogy Heller Agnes nevezte – a tárgyi racionalitás dimenziójának elfogadása összeegyeztethetetlen a csatlakozás dogmájával, s Heller szerint – akit a vitában Oltványi Ambrus idézett – hosszabb távon elkerülhetetlenül pluralizmushoz vezet.

A lengyel kísérlet már nemcsak bizonyos elvek megvalósításáért szállt síkra – mint elődje '56-ban és '68-ban –, hanem a megélhetés garanciáért is. A muhkásmozgalom szembekerült a „proletárralammal”. Ennek alapján fogalmazta meg Kis, hogy „a nyolcvanas évek eleje nem csupán a restauráció és a reakció ideje Kelet-Európában, hanem a terjeszkedő gazdasági és politikai válságé is.” Ez a válság pedig nem fogja kímélni a Szovjetuniót sem. „A jelenlegi szovjet vezetés már csak egyet akar Kelet-Európában: úgy-ahogy fenntartani a rendet. Utódaik azonban dönteniük kell majd, mit kezdenek az örökbe kapott csödtömegekkel. Elhatározásuk bizonyára nem lesz független attól, hogy milyen kiutat választanak a Szovjetunió belső válságából és borulékony világhatalmi helyzetéből.” A Brezsnyev–Andropov–Csernyenko-féle gerontogarnitúra után, mint tudjuk, egy reformer utód, Gorbacsov jött. Tény, hogy nem lehetett előre látni egy ilyen kvalitású politikus felbukkanását. De talán épp az emlegetett „csödtömeg” tette kényszerűen lehetővé egy Gorbacsov-típusú karakter felszínre kerülését még a kontraszelektált szovjet vezetőségben belül is. Egy ilyen kimenetelt is magában rejtő váltás pusztá feltételezése a tanulmány megírásakor (1982. március–április) – emlékezve a kor témába vágó magyar szellemi produktumaira – mindenképpen ritka elgondolásként számított.

Milyen következtetések adódtak ebből egy lehetséges ellenzéki stratégia számára? A magyar ellenzék – Kuron és Michnik nyomdokain – a hetvenes években abból a feltevésből indult ki, hogy sem a rendszer forradalmi átalakításával, sem pedig felülről indított reformjával nem érdemes kísérletezni. A kettő között egyfajta radikális reformerség kínálkozott, egy „új evolúcionizmus” (Michnik), amely nem az államszervezet átalakítására, hanem a társadalmi autonómiák megerősítésére koncentrált. Eltérően a lengyel ellenzék stratégiájával, Magyarországon kezdetben ez inkább legalista, a rendszer által alkot-

mányosan deklarált szabadságjogok fikcióját adottnak tekintő, helyenként „antipolitikai” jelleget öltött. Az a tény, hogy a vitában sem Kis, sem pedig a hozzászólók többsége nem említette a „civil társadalom” mint ellenzéki stratégia fogalmát, azt látszott megerősíteni, hogy a magyar ellenzéki csoport még nincs felkészülve arra, hogy saját körein lényegesen túlműtató hatásra tegyen szert. Az írás a magyar pártvezetést az ellenzék gyengesége jeleként értékelte. Kisnek azonban az volt a célja, hogy cezurát húzzon, és az újfajta ellenzéki aktivitás szükségessége mellett érveljen. „Akár jól csináltuk, akár rosszul: tovább semmiképp sem csinálhatjuk ugyanúgy.” „Politikai taktikának a szabadságjogok kihívó gyakorlása már nem elég. (...) Vagy lesz az ellenzéknek mondanivalója a politika nagy kérdéseiben, vagy jelentősége létszámával és szerveztségével arányos méretekre olvad.” Márpedig a szerző szerint a politikai kezdeményezés csak az ellenzék köréből indulhat ki, mert ez az egyetlen társadalmi csoport, amely kívül áll a kádári közmegegyezésen.

Kis János bizakodással nyugtázta, hogy bővült azok köre, akik – akár névtelenül is – részt vesznek az ellenzéki tevékenységben, de úgy vélte, hogy a csoport csak akkor tud a politikai ellenzékiség útjára lépni, ha *ideológiája* lesz. Az ideológia általa megfogalmazott körvonalai meglehetősen tágak, befogadóak voltak. Pillérei az emberi jogok, a liberális demokrácia, a nemzeti függetlenség, a nemzetiségi autonómia és a szocialista hagyomány alkalmazható elemei. Habár a vitaindító ideológiai alapvetése – talán szándékosan – kidolgozatlan volt, már tartalmazta egy lehetséges radikális-szociálliberális politikai világnézet összetevőit.

A cikk nyomán kibontakozó vita a *Beszélő* hasábjain 1982 május és 1984 februárja között folyt. Ez a vita érte meg a *Beszélő* körének a nyolcvanas évek második felében folytatott stratégiáját. Kis cikkéhez időrendi sorrendben Eörsi István, Orosz István, Kőnczöl Csaba, Magyar Bálint, Szalai Pál, Bauer Tamás, Székely József, Lányi András, Oltványi Ambrus, Szabó Miklós, Sebes József, Szalai Erzsébet, Krasznai Zoltán, Konrád György, Vajda Mihály, Krokovay Zsolt, Vízi András és Tamás Gáspár Miklós szólott hozzá, majd a vita Kis János viszonyválaszával zárult.

Tíz évvel a vita után megállapítható, hogy belőle, mint sajátos szellemi kirakósjátékból nagy vonalakban kirajzolódott az ellenzéki aktivitás ideológiai és politikai sarkkövei. Válaszokat kapunk a helyzet értékeléséről, az elérendő célról, a követhető módszerekről és az ellenzék lehetőségeiről.

Orosz István kivételével a hozzászólók egyetértettek Kis János helyzetértékelésével. Orosz abban tért el a többiekől („Hivatal-védte ellenzékiség”, *Beszélő*, 4. szám), hogy úgy vélte: a demokratikus ellenzék nem áll kívül a közmegegyezésen, csupán annak margóján helyezkedik el. Véleménye szerint „a *Beszélő* elsődleges célja a reformista módon »másként gondolkodó« értelmiségiek táborának növelése”, holott szerinte nemcsak az '56 után kialakult konszenzust kell felrúgni, „hanem azt, amit a »máskéntgondolkodók« kötöttek meg '73 után: a hivatal-védte ellenzékiség marginális magatartásformáját”. E véleményével azonban Orosz egyedül maradt, s több állítását Kis tételesen cáfolta viszonyválaszában.

Kívánatos célnak szinte minden hozzászóló számára egy új közmegegyezés tűnt. Senki sem gondolkozott a „minél rosszabb, annál jobb” lehetőségében, hanem – amint ez a *Beszélő* első programjában („Hogyan keressünk kiutat a válságból?”, *Beszélő*, 5–6. szám) bekerült – társadalmi konszenzust próbált teremteni a válságkezelés és a gazdasági reform ügyében olyan elvek alapján, mint a közügyek nyilvánossága, az érdekvédelmi rendszer reformja és a jogállamiság. Aligha tévedek, ha feltételezem, hogy az új közmegegyezés igénye az illegális *Beszélő* hasábjairól került át később az „első nyilvánosság” politikai diskurzusaiba. Pozsgay Imre például – aki a nyolcvanas évek második felében az új nemzeti közmegegyezés programjával lépett föl – láthatólag haszonnal forgatta a szamizdatot. (Más kérdés, hogy Pozsgay számára a közmegegyezés programja elsősorban

ahhoz a nem lebecsülendő tényhez volt elégséges, hogy keresztülvigye a pártan belüli reformerök győzelmét, de ahhoz már nem, hogy gorbacsovi alapokon álló retorikája széles konszenzus bázisú szolgáljon az egyre gyorsabban pluralizálódó társadalomban. De nyilvánvalóan hatott a Beszélő programja a megszerveződő új ellenzéki csoportokra is: a jogállamiság eszméje például a Bibó Kollégiumból kinőtt FIDESZ *conditio sine qua non*-ja lett.

A korszak sanyarú állapotait mutatja, hogy a semlegesség '56-os programja, a „finlandizálás” elérhetetlen vágyálomnak tűnt csupán. Bauer Tamás sem ezt, hanem Magyarország „illirizálását” javasolta, amikor a jugoszláv modell átvételét ajánlotta („Az optimista alternatíva körvonala”, *Beszélő*, 5–6. szám). Jugoszláviában érintetlen maradt az egypártrendszer, intakt a politikai rendőrség, de a központi gazdasági tervezés szerepét részben átvette a piac és a munkásönigazgatás. Bauer világossá tette, hogy „míg a »finlandizálás« programja a politikai pluralizmus elérését tűzi ki célul, az »illirizálás« szerényebb ennél: hűen a »kádárizmus« eszmevilágához, de következetesen végigvive azt, *érdekképviseleti pluralizmust* kíván megteremteni”. Mai fejlettségen nehezen érthető, hogy miért lett volna „hű a kádárizmus eszmevilágához” a kollektív érdekképviselet. Hiszen a rendszer lényege inkább „slamposága” volt; az egyéni érdekkijárárok gyakorlatában, a nem formalizált, rendies jellegű kölcsönös érdekérvényesítések rejtett hálózatainak funkcionált. Említésre méltó, hogy ugyanebben az időben a párt Társadalomtudományi Intézetében végzett kutatás keretében Pokol Béla, majd később néhány munkatársa (Bruzst László, Tölgyessy Péter) már behatóan foglalkozott az érdekképviseleti pluralizmus nyugati mintáival – igaz viszont, hogy reformalternatívaként mindez csak jóval később (Pokol Bélának a *Valóság* 1986. decemberi számában publikált tanulmányában) fogalmazódott meg. Hasonlóra utalt, de tágabban – a politikai demokráciát is beleértve – fogalmazott vitáikban Vajda Mihály („Ellenzék vagy kritikai nyilvánosság”, *Beszélő*, 8. szám), amikor azt írta: „Az új demokratikus politikai közösségnek nem ellenzéknek kell lennie, hanem a kritikai nyilvánosság eszközeivel kell elérnie: magán a hatalmi elitben belül létezzék *valóságos* ellenzék”.

A célok tekintetében nem volt egységes az ellenzéki csoport – legalábbis a hozzászólások tanúsága szerint. Mai olvasatban egy *baloldali* program körvonalait vázolta Lányi András, Székely József, Szalai Erzsébet, Szalai Pál és Tamás Gáspár Miklós. Lányi András az állam társadalmisításáról beszélt („A magyar ellenzék programja”, *Beszélő*, 5–6. szám), Székely József munkádemokrácián alapuló alternatív szocializmusról („Reform és ellenzék”, *Beszélő*, 5–6. szám), míg Tamás Gáspár Miklós – aki elsősk között hivatkozott a nyolcvanas években dominánsá váló Eötvös-Jászi-Bibó hagyományra – anarchista korszakához híven leszögezte, hogy „az ellenzék ideológiája legyen antifetiszikus és antiautoritárius” („Amiért mégis”, *Beszélő*, 8. szám).

Szalai Pál a többpártrendszer demokratikus szocializmus elképzelése felé hajlott, amelyben a termelőszközők a munkáskollektívák tulajdonába kerülnek, az alapvető tulajdonviszonyokról megegyeznek van, de ahol a pluralizmus nem csupán a pártok között jön létre. „Hogyan fog mindez megvalósulni? Fogalmam sincs róla.” – vallotta be szimpatikus őszinteséggel („Remény – remény nélkül”, *Beszélő*, 4. szám). Cikke második részében ugyanakkor elismerni látszott a piacgazdaság szükségességét, de hozzátette, hogy annak „erősítése munkástanácsok nélkül – politikai szempontból nézve – nem több a központi bürokrácia és a vállalati bürokrácia kötélműködésénél”. Szalai Erzsébet „A liberális alternatíva társadalmi feltételeiről” írt (*Beszélő*, 7. szám), de liberális alternatíva alatt nem egészen azt értette, amit manapság érteni szoktunk. „Liberális alternatíván – gazdasági téren – a többfajta termelési viszonyt hordozó gazdálkodó egységek egymás mellett élésének lehetőségét” értette, amihez szervesen kapcsolódna a gazdaság és politika intézményeinek szétválása. A liberális alternatívát azonban szerinte ki kell egészíteni a demokratikus alternatíva megvalósításával, amelyben „a társadalom legszélesebb rétegei – elsősorban a nagyipari munkásság – is megteremthetik önálló intézményeiket”, amelyek – kimondatlanul ugyan – feltehetően a munkástanácsok és a szakszervezetek lehetnek. Szalai Erzsébet szerint „ezek jelenthetnék garanciát arra, hogy a többfajta termelési viszony egymás mellett éléséből ne születessenek egy új – bár történelmileg már ismert – kizsákmányolás lehetőségét hordozó viszonyok”. Ahhoz tehát, hogy a liberális alternatíva ne vezethessen kapitalizmushoz, Szalai Erzsébet szerint a demokratikus érdekképviselet jelentheti a garanciát. Cikkében demokrácia és kapitalizmus egymást kizáró fogalmakként jelentek meg, így „a liberális alternatíva” nála végső soron nem lépte túl a szocialista paradigma kereteit.

A nemzeti problematika a vitában Krasznai Zoltánnál („Jelszavaink legyenek: haza és haladás”, *Beszélő*, 7. szám) és Vízi Andrásnál („Kommunisták és ellenzék”, *Beszélő*, 8. szám) jelentkezett hangsúlyosan, de – különösen a szovjet–magyar viszony tekintetében – csaknem minden hozzászóló utalt rá. Konrád György például („Adottságainkból kell kiindulnunk”, *Beszélő*, 8. szám) a társadalmi önrendelkezést jelölte meg célként, míg Magyar Bálint („Polgárokká kell válnunk”, *Beszélő*, 4. szám) – elsősorban lengyel–magyar összehasonlításban és a változások előfeltételeként – a polgárosodást.

Az egyik legfigyelemreméltóbb hozzászólás Oltványi Ambrustól származott. Ő már cikke címében kimondta – amit a többiek is nyilvánvalóan gondoltak –, hogy a cél a demokrácia kiharcolása („A közel- és távolabbi jövőről, avagy a demokrácia kilátásai Magyarországon”, *Beszélő*, 5–6. szám). Oltványi több ponton is páratlan előrelátással beszélt a jövőről. Leszögezte, hogy a demokratikus, pluralisztikus fejlődés esélyeit nem rövid távon, hanem „évtizedes távlatban célszerű mérlegelni”. Oltványi kulcskérdésnek az önszabályozó piac kialakítását tekintette, mert szerinte – s ezzel 6-8 évvel előre vágott az erről folytatott politikatudományi vitáknak – „piacgazdaság demokrácia nélkül nagyon is elképzelhető, demokrácia piacgazdaság nélkül aligha”. Számos más hozzászólóltól eltérően ő már akkor sem hitt a „demokratikus szocializmusban” és Vajda Mihály korábbi, úttörő jelentőségű tanulmányát idézte megállapítottnak, hogy „a szocializmust, mint ellentendenciát életben kell tartani a kapitalizmus alaprendelkezésével szemben, de „megvalósítani nem szabad”. Ugyancsak meglepő, hogy demokráciaprogramjának kidolgozásakor Oltványi a Beszélőben – a név említése nélkül – Bihari Mihálynak egy 1982-es írására hivatkozott, s belőle hosszasan idézett. Hasonlóan járt el **Eörsi István** is („Csto gyélaty?”, *Beszélő*, 4. szám), amikor Tardos Márton „menedzserszocialista” elképzeléseit idézte fel. A demokratikus ellenzék tehát sok esetben nem elsősorban a helyzet megítélésében és a kívánatos cél meghatározásában különbözött a „kapukon belüli” reformerektől, hanem marginalizált helyzetében, szerepfelfogásában, s abban, hogy más stratégiát igyekezett követni. Okulva '68 tanulságaiból, a demokratikus ellenzék soha nem hitt abban, hogy az óhajtott célhoz pusztán felülről jövő reformokkal el lehetne jutni. Amikor a demokratikus ellenzék magatartását radikális reformerként írom le, nem elsősorban a követelések tartalmi különbségeire gondolok – bár ez sem volt elhanyagolható a rendszerben belül álló reformerek sokszor taktikailag tudatosan kódosított elképzeléseikhez képest –, hanem a követett stratégia eltéréseire. Míg a reformerek ebben az időben a különböző „reformbizottságokban” főként a hatalom embereinek „súgtát”, addig az ellenzék „sügni” próbált a társadalomnak is.

Ahogy akarták

A radikális reformerség Kis által javasolt köztes – sem reformer, sem forradalmár – stratégiájával szemben egyedül Orosz István képviselt más álláspontot, amely „krassóista”, forradalmár megközelítés volt. Orosz szerint „el kell mozdulni a margóról és vállalni kell, ami ezzel jár”. Úgy vélte, hogy „is-is” megoldás nem lehetséges. Az ellenzéknek döntenie kell, hogy „a reformista értelmiséggel vagy a dolgozó osztályokkal” akar-e népfreontos politikát folytatni. Mai szemmel populistának, sőt vulgármarxistának tűnik Orosz érvelése, hiszen – mint erre válságban Kis rámutatott – a konszenzusba belenyugodók és a változást akarók közötti törésvonal már akkor sem az „értelmiség” és a „dolgozó osztályok” között húzódott.

Ugyanakkor Kis János is meglehetősen mereven küldte el a konszenzuson kívül állók körét a konszenzuson belül állók sokaságától, mintha nem érzékelt volna, hogy a konszenzus maga is mennyire hazug volt és a konszenzuson belül állók egy része is e hazug konszenzussal szemben volt egzisztenciális okokból képmutató. Erre a vitában többen rámutattak, kifejtve, hogy a demokratikus ellenzéknek el kell kerülnie a társadalmi izolációt, mert ez rossz esetben kizételtudatlant megterhelt politikai avantgardizmushoz vezet. **Eörsi** szerint a „kivülállás” vagy „belülállás” problémája nem szűkíthető le morális kérdésre, s a követendő stratégia a radikálisan gondolkodó ellenzékiek és a reformisták közlekedése lehet, egyfajta munkamegosztással, valamint „a kívül és belül” magatartásnormáinak céltudatos változtatásával”. Könczöl Csaba arra hívta fel a figyelmet, hogy e kettéválasztás taktikai okokból sem célszerű, mert ahelyett, hogy bevonná, kirekesztheti az ellenzék tevékenységéből a „belül álló” szimpatizánsokat. Magyar Bálint a lengyel példára utalva a „jogba akaszkozó” *polgári* taktikát, a konfrontáció „proletár taktikájával” szembeállított *tárgyalásra kényszerítés* stratégiáját javasolta, amely azáltal

kerülheti el a megalkuvást, hogy egy „akadályelhárító reformfolyamato” tűz ki céljával. E fontos megállapítások szervesen beépültek nemcsak a demokratikus ellenzék tevékenységébe, hanem ezt az utat járta – a rendszer békés lebontásával és az MSZMP tárgyalásra kényszerítésével – a szélesebb ellenzék is 1989-ben, az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalássorozata idején. E „polgári taktikára” tehát Magyar Bálint javaslata nyomán az ellenzék olyan mintát adott, amellyel alkalomadtán mások is – mint a Független Jogász Fórum tárgyalásokat kezdeményező tagjai – sikerrel élhettek. Magyar álláspontjánál lényegesen visszafogottabb volt Székely József véleménye, aki úgy vélte, hogy „pozitív ellenzékiségre” van szükség, ami alatt ő – feltételezve a hatalmon lévők nyitottságát – a reformok kidolgozását és a kommunistákkal való együttműködést értette.

Szalai Pál szerint az ellenzéki csoportnak nem a „kivülállás” és „belülállás” formái, és időben változó ismérvei alapján kellene kialakítania stratégiáját, hanem *tartalmi* ismérvek alapján. Szerinte nem szabad együttműködést kezdeményezni egyfelől az MSZMP balosaival, másfelől a nemesi nacionalizmus antiliberalis, középosztályi örökösivel. Ugyanakkor „oda kell figyelni az MSZMP-n belül jelentkező demokratikus irányzatokra” és „a magyar katolicizmuson belüli megújulásra”. Szalai Pál ezzel néhány jelentős, jövőbe mutató gondolatot fejtett ki: 1. azt, hogy az ellenzéknek nem egy ideológiára, hanem *ideológiákra* van szüksége; továbbá 2. rámutatott az akkor látszen létező új középosztály egyes csoportjainak antidemokratikus hagyományaira, s a velük való ellenzéki kooperáció veszélyeire. Ki sejtethető volna akkor, hogy a népfreontosság jegyében Monorra meghívott „népi” írók későbbi szervezete hatalomra kerülése után két markáns eszmei irányzatra tagolódik: a hagyományos *úri középosztályi* konzervatívizmusra (Antal), valamint a dzensztri és plebejus elemeket egyaránt őrző szélsőjobboldali radikálisizmusra (Csurka).

A legtöbb hozzászóló **Eörsi Istvánhoz** és Szalai Pálhoz hasonlóan azt emelte ki, hogy az ellenzékhez nem tartozó csoportokkal is érdemes együttműködni, sőt ezt *stratégiai szintre* kell emelni. Ezen belül azonban *máshová helyezték a hangsúlyokat*. A legmérsékeltebb Bauer Tamás volt, aki szerint a reformkezdeményezésnek „alapjában véve a „jó királytól”, a pártvezetéstől, a kormányzattól kell kiindulnia”, s a máskéntgondolkodókra a katalizátor szerep, „a társadalmi igények, törekvések feltárása és megfogalmazása háru”. Bauer szerint reformkurzus esetén „ellenzéki mozgalom helyett helyesebb lenne autonóm társadalmi kezdeményezésekről beszélni”, s helyes lenne, ha a földalatti sajtó is „féllegáltsárra tenne szert” s ezzel „automatikusan elvesztemé kifejezetten ellenzéki ízét”.

Oltványi Ambrus álláspontja szerint is törekedni kell az első és második nyilvánosság közötti átjárhatóság kiszélesítésére, de a legalitást nem az ellenzék szerep visszafogásával vagy feladásával, hanem elismertetésével kívánta elérni. Végére is a politikai autonómia elfogadása éppoly idegen volt a Kádár-rendszer természetétől, mint az ellenzékiség nyílt tolerálása. Oltványi a hatalom és az ellenzék „tartós együttélésére” számított, s abban bízott, hogy a felülről pártfogolt reformok alakításába a társadalom autonóm erőinek is beleszólásuk lehet. Szinte látnoki módon hívta fel a figyelmet arra, hogy a történelemben egy ízben – „igaz, négy évtizeddel a diktatúra hatalomra jutása után” – „a Franco utáni Spanyolországban az ilyen formájú *átmenet* (kiemelés – B. A.) megvalósíthatónak bizonyult”. Példája alátámasztásához Oltványi a zseniális Adam Michniket közvetlenül is idézte: „Ha megfelelő példát keresek az előttünk álló feladatokra, akkor Spanyolországot említeném: íme egy társadalom, amely – hála a hatalom és az ellenzék érzékenyebb elemeinek – kiutat talált egy gyalázatos diktatúrából a demokrácia felé”. Ha hisszük, ha nem, Michnik e sorokat már a hetvenes évek végén papírra vetette; sőt, akár azt is mondhatnánk, hogy a „spanyol átmenet” a maga demokratizáló poszt-autoritárius elitjével és erős szakszervezeti mozgalmával mintegy első igazolása volt Michnik 1974-ben leírt „önkorlátozással önfelszabadító” stratégiájának. Némiképp túlfeszítve az analógiát: Kelet-Európa első és mindmáig egyetlen „Moncloa-paktuma” a *gdanski megállapodás* volt. Betartásának elmaradása nem a Szolidaritáson múltott, hanem azon, hogy Gierek, Kania, Jaruzelski, Rakowski és elvtársaik mögött nem a gorbacsovi, hanem a brezsnyevi Szovjetunió állt. (Az analógia azért túlfeszített, mert míg a gdanski megállapodás a demokráciához vezető út előfeltétele volt, addig a spanyol Moncloa-paktum pusztán utólag garantálta és hitelesítette a már kivívott demokráciát.)

De ki egyezzen meg kivel egy olyan országban, ahol a politikai vezetés egy előregedőben lévő klikk kezében van, ahol a „reform” kifejezés csak bizonyos időszakokban és akkor is csupán gazdasági értelemben szalonké-

